

ВІДНОВНІ ПРОГРАМИ ЯК КОМПОНЕНТИ ВПРОВАДЖЕННЯ СТАНДАРТІВ ДИНАМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ В КОНТЕКСТІ РОБОТИ ПРАКТИЧНИХ ПСИХОЛОГІВ ЗАКЛАДІВ ОСВІТИ

RESTORATIVE PROGRAMS AS A COMPONENT OF THE IMPLEMENTATION OF DYNAMIC SECURITY STANDARDS WITHIN THE CONTEXT OF THE WORK OF PRACTICAL PSYCHOLOGISTS IN THE EDUCATION SYSTEM

У статті вперше вводиться поняття «динамічна безпека» у закладі освіти та встановлюється кореляція між вказаним поняттям та програми примирення (відновними практиками). Розкрито зміст основних програм відновного правосуддя таких як медіація, конференції (в т.ч. сімейні групові наради) та кола примирення (кола цінностей або кола правосуддя). Проаналізовано історичний та культуральний аспекти програм відновного правосуддя, особливості їх реалізації в різних країнах. В ході дослідження встановлено, що починаючи з 2008 року програми відновного правосуддя є предметом вивчення низки українських науковців та практиків, зокрема В. Землянська, Н. Прокопенко, Н. Крестовська, О. Горова, Р. Коваль та ін. Виявлено високу позитивну кореляцію між наявністю Шкільної служби порозуміння та кількістю конфліктів або інших негативних явищ в закладі освіти. Акцентовано увагу на ролі та значенні практичних психологів у розбудові «Шкільних служб порозуміння» та «Мирної школи» як ключових спеціалістів. Започатковано наукове обґрунтування і практичну розробку інструментів запровадження стандартів динамічної безпеки в закладі освіти. Визначено, що на відміну від статичної (архітектурної) безпеки, динамічна безпека є процесуальним явищем і передбачає організацію конкретних навчальних та моніторингових заходів із залученням учнів, педагогів та батьків. У зв'язку з військовими подіями в країні, акцентовано увагу на важливості розробки та впровадження норм, стандартів та нових технологій щодо забезпечення як статичної, так і динамічної безпеки у закладах освіти України. Визначено поняття динамічної безпеки як сукупність певного типу мислення, внутрішньої культури, особливостей взаємодії і стосунків, а також етичних норм у конкретному закладі. Встановлено зв'язок між рівнем забезпечення динамічної безпеки та людським фактором, що визначає напрям подальших досліджень та необхідність розробки тренінгових програм. З огляду на поточну ситуацію в Україні, пов'язану з військовим конфліктом, питання безпеки закладів освіти визнано пріоритетним, що стимулює до продовження наукового дослідження та розробок практичних інструментів запровадження стандартів динамічної безпеки.

Ключові слова: відновне правосуддя, програми примирення, медіація, сімейні конфе-

ренції, кола правосуддя, безпека, динамічна безпека.

The article introduces for the first time the concept of "dynamic security" in an educational institutions and establishes a strong correlation between this concept and the concept of "restorative program" (restorative practices). Key programs of restorative justice such as mediation, conferences (including family group meetings) and circles of justice (circles of values or justice circles) are listed. It was analysed the historical and cultural aspects of restorative practices, features of the development of restorative justice in different countries. During the research it was found, that since 2008 restorative justice programs have been studied by a number of Ukrainian scientists and practitioners, such as: V. Zemlyanska, N. Prokopenko, N. Krestovska, O. Horova, R. Koval and others. There is a high positive correlation between the presence of the School Service of Understanding and the number of conflicts or other negative phenomena in the educational institution. Emphasis is placed on the role and importance of practical psychologists in the development of «School Services of Understanding» and «Peace School» as key specialists. Scientific substantiation and practical development of tools for implementation of dynamic security standards in educational institutions have been initiated. It is determined that in contrast to static (architectural) security, dynamic security is a procedural phenomenon and involves the organization of certain educational and monitoring activities with the involvement of pupils, teachers and parents. In connection with the hostilities, emphasis was placed on the importance of developing and implementing norms, standards and new technologies to ensure both static and dynamic security in educational institutions of Ukraine. The concept of dynamic security is defined as a set of a certain type of thinking, internal culture, features of interaction and relationships, as well as ethical norms in a particular institution. A link has been established between the level of dynamic security and the human factor, which determines the direction of further research and development of training programs. Given the current situation in Ukraine related to the military conflict, the security of educational institutions has been identified as a priority, which encourages the continuation of research and development of practical tools and instruments for the implementation of dynamic security standards.

Key words: restorative justice, reconciliation's program, mediation, family conference, circle of the restorative justice, security, dynamic security.

УДК 159.99

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.36.43>

Луценко Ю.А.

науковий співробітник лабораторії прикладної психології освіти Український науково-методичний центр практичної психології і соціальної роботи

Постановка проблеми. З 2014 року питання безпеки населення, в тому числі дітей у закладах освіти, набуло гострої актуальності. З кінця лютого 2022 року, у зв'язку з масованими ракетними обстрі-

лами населених пунктів по всій території України, заклади освіти почали виконувати не лише освітні, а захисні функції. Водночас було встановлено, що більшість споруд закладів освіти не передбачають облад-

наних бомбосховищ, не мають примусової вентиляції, місць для зберігання питної води, генераторів для вироблення електроенергії, місць для відпочинку дітей, місць для зберігання продуктів харчування та ін. Вказані характеристики належать до компонентів статичної (архітектурної) безпеки. Разом з тим більше 3 млн. людей були вимушені переїхати до інших областей для пошуку прихистку. Внутрішньо-переміщені діти зараховуються до місцевих закладів освіти та опиняються в нових колективах, групах, що в свою чергу, вимагає створення сприятливих умов для їх швидкої та ефективною інтеграції та адаптації. Такі умови є компонентом динамічної безпеки, яку можна визначити як філософію закладу, чи установи. Практичні психологи виступають основними фахівцями щодо розбудови та запровадження стандартів динамічної безпеки з урахуванням наявних в освіті України практик впровадження програм примирення та розбудови моделі «Мирна школа».

Мета дослідження – розкрити зміст поняття динамічна безпека в закладі освіти, встановити зв'язок між програмами відновного правосуддя та компонентами динамічної безпеки, обґрунтувати ведучу роль психологів у розробці та впровадження стандартів динамічної безпеки.

Виклад основного матеріалу дослідження. Історія відновного правосуддя налічує кілька десятків років, її коріння, філософія зародилися в Європі та Північній Америці в 1970-х роках. Однак воно включило в себе компоненти давніх традицій Африки, Латинської Америки, Азії, а також корінних народів Канади і Нової Зеландії [6]. Протягом останніх років це поняття в Україні увійшло в площини юридичних наук, освіти та було закріплено на законодавчому рівні.

До програм відновного правосуддя (примирення) відносять медіацію, конференції (в т.ч. сімейні групові наради) та кола примирення (кола цінностей або кола правосуддя). Розглянемо зміст вказаних понять.

Відновне правосуддя – це спосіб реагування на протиправну поведінку та вчинення правопорушення, який враховує баланс інтересів потерпілої сторони, правопорушника та громади; він запрошує обидві сторони конфлікту до діалогу і дає можливість відновити справедливість та досягти спільного рішення. Як вказує М. Райт, термін «правосуддя» (justice) в англійській мові має два значення: «юстиція» та «справедливість». У нашому дослідженні ми оперуємо другим із наведених значень і розглядаємо його в контексті «відновлення справедливості» [5].

Термін «медіація» у більш широкому розумінні виходить за межі кримінального правосуддя та означає процес вирішення конфлікту шляхом втручання нейтральної третьої сторони з метою надання допомоги сторонам, що конфліктують, добровільно досягти згоди.

Сімейні конференції – це унікальна форма здійснення правосуддя або відновлення справедливості, яка базується на двох основних припущеннях. Перше з них стосується почуттів сорому і провини: правопорушник відчуває сильніший сором і власну провину, коли до процесу обговорення залучені значимі для нього люди – члени сім'ї, які підтримують його. Це сприяє формуванню бажання виправити скоєне зло, отже і прийняттю відповідальності за власні дії – це друге припущення [3].

Кола правосуддя (кола примирення) мають своє коріння в традиціях практики зцілення і реабілітації канадських корінних народів і корінних народів на південному заході США. Ця модель передбачає можливість запросити будь-якого члена громади до участі в процесі. Учасники сідають так, щоб створити коло, і обговорення спрямовується від однієї особи до іншої, доки учасники дискусії не прийдуть до рішення.

О. Горова, В. Землянська визначають **конфлікт** як складну одночасну дію щонайменше двох сторін, об'єднаних протистоянням. Провівши аналіз природи та прояву конфліктів автори зауважують, що найбільш типовим є розгляд конфлікту у двох площинах: матеріалістичній (конфлікт за суттєво значимі засоби життєдіяльності) та ціннісній (через відмінності у системі вірувань і переконань, несумісність принципів організації суспільного устрою, взаємовиключні культурні, релігійні, етнічні стереотипи) [1].

За результатами проведеного аналізу встановлено, що програми відновного правосуддя становлять дієві та ефективні інструменти розбудови безпечного освітнього середовища, стимулюють самоорганізацію учнів, знижують рівень конфліктів та прояву негативних явищ. Напрацьована практика вказує на ключову роль практичних психологів у впровадженні програм відновного правосуддя (примирення) та управлінні шкільними службами порозуміння у якості інструментів розбудови безпечного та сприятливого освітнього середовища [8; с. 22, 34].

Науковим обґрунтуванням програм відновного правосуддя займалися А. Буш, В. Землянська, Г. Зер, Д. Фолджер, М. Райт, Н. Крестовська, Н. Лунченко, Н. Прокопенко, О. Горова, Р. Коваль та ін.

Як ми вказували вище, історія виникнення та застосування програм примирення

достатньо тривала. Як зазначають А. Берок Буш та Джозеф П. Фолджер, справжній прорив щодо застосування медіації поза межами юридичної сфери припадає на початок 2000-х років, коли вона почала застосовуватися в широкому діапазоні нетрудових суперечок, таких як: в конфліктах, пов'язаних з розлученням, екологічних суперечках, майнових, організаційних конфліктах (тюрми, школи, лікарні), страхових виплат, бізнес-суперечках, а також у позовах на державні організації [2].

З 2008 року в Україні пілотувався перший проєкт з впровадження програм примирення в рамках якого у кількох пілотних областях (Вінницька, Київська, Хмельницька, Львівська) було навчено практичних психологів, соціальних педагогів та розпочато створення Шкільних служб порозуміння. Основна мета таких служб – профілактика, превенція та навчання конструктивним способам вирішення конфліктів. В ході аналізу результатів проєкту було доведено високу кореляцію між наявністю в закладі освіти служби порозуміння та зниженням кількості конфліктів в учнівському середовищі, зменшенням кількості негативних явищ (булінг, ізоляція, байкотування тощо). За 14 років розбудови практики відновного правосуддя в Україні було досягнуто значних успіхів, а саме, законодавчо закріплено проведення медіацій між потерпілим та правопорушником, на рівні Міністерства освіти і науки України розроблено та затверджено концепцію «Мирної школи» (Наказ МОН від 01.11.2019 № 1368 «Про проведення експерименту всеукраїнського рівня за темою “Формування гуманістичних відносин між учасниками освітнього процесу шляхом упровадження моделі “Мирна школа” на 2019–2022 роки») [4].

У своїх попередніх дослідженнях ми науково обґрунтували технології створення Шкільних служб порозуміння у закладах освіти. Ми також констатували, що ефективними координаторами таких служб є практичні психологи або соціальні педагоги у функції яких входить профілактика та подолання негативних явищ в учнівських колективах [7]. Створення служби порозуміння, передбачає ступеневу підготовку працівників психологічної служби паралельно з підготовкою учнів до проведення програм примирення. У тих школах де було створено Шкільні служби порозуміння та підтримано їх діяльність більше ніж 3 роки, кількість конфліктів та прояву негативних явищ між учнями наближається до нуля.

Починаючи з кінця 2014 року новим завданням психологів і соціальних педагогів стала психосоціальна підтримка насе-

лення, постраждалого внаслідок військових дій на сході країни. Як вказує Ю.С. Бондарук, діяльність практичних психологів та соціальних педагогів з психосоціальної допомоги дітям та їх родинам має бути спрямована на реалізацію таких завдань, а саме: гармонізація емоційного фону і психофізичного стану дітей та їх сімей, які опинились у складних життєвих обставинах; зниження тривоги та подолання страху травматичних ситуацій, соціофобії; покращення самооцінки; зниження рівня конфліктності, подолання перешкод у процесі комунікації; формування навичок адаптивної і результативної моделі поведінки; удосконалення правового, соціально-психологічного захисту; професійне самовизначення [9]. Більшість із вказаних завдань, можуть бути вирішені через впровадження програм відновного правосуддя (примирення) в освітньому середовищі.

Нові виклики вимагають трансформації усталених форм і методів психологічної роботи, зміни стереотипного виконання визначених функцій (двадцятирічної давнини) психолога та соціального педагога.

З початку повномасштабного вторгнення країни агресора на територію України у лютому 2022 року, більше 5 млн. громадян виїхали за межі країни і близько 3 млн були вимушені переїхати до інших областей в межах країни. Вказана ситуація призвела до певної міграційної кризи – переповнення населенням окремих великих міст (Львів, Чернівці, Івано-Франківськ, Ужгород та ін.), і, як наслідок, виникнення проблем з орендою житла, зменшення кількості доступних продовольчих товарів, пального, медикаментів – через підвищений попит, черги на отримання соціальних послуг тощо. Вказані факти призводять до психоемоційного напруження, конфліктів, нервових зривів, що відображається і на спілкуванні з дітьми. У таких умовах дитина може відчувати сором, страх, невпевненість, плаксивість, замкненість або відкрити ворожість, агресивність. Потрапляючи у нові умови вони не можуть швидко адаптуватися та інтегруватися у нові групи, колективи. Вказане вище вимагає від практичних психологів з однієї сторони застосування ефективних практик роботи з подолання наслідків психотравмуючої події, а з іншої – інструментів розбудови безпечного освітнього середовища, комфортного для кожного учасника. У такому контексті, програми відновного правосуддя розглядаються нами у якості таких інструментів, що призводять до задоволення потреб сторін, зменшення страждань, конструктивного подолання міжособистісних конфліктів, активізацію

гомогенних груп, громад тощо. Медіація зменшує залежність від сторонніх організацій і стимулює надання допомоги самим собі, стимулюючи створення первинних структур на рівні певних груп населення. Це підтверджують у своєму дослідженні А. Берок Буш та Джозеф П. Фолджер, вказуючи, що унікальний потенціал медіації полягає у її здатності трансформувати характер взаємодії в конфлікті таким чином, що сам конфлікт може укріпити як самих учасників суперечки, так і громаду, групу, частинами яких вони виступають. Вона (медіація) допомагає сторонам мобілізувати власні ресурси для того, щоб працювати над вирішенням проблем, досягненню поставлених цілей; визнати наявні ресурси, власні здібності і таким чином розширити власні можливості [2].

З 2019 року Міністерством освіти і науки України спільно з ІМІП (ГО Інститут миру та порозуміння) розробили і закріпили нормативно концепцію «Мирної школи». Вказана концепція передбачає реалізацію інтегрованого підходу та практичних інструментів включення всіх учасників освітнього процесу у розбудову системи конструктивної комунікації та взаємодії, системи ефективного вирішення та попередження конфліктів, попередження проявів булінгу, агресії та насильницької поведінки у навчальному закладі, формування стійкості. «Мирна школа» передбачає побудову довіри та залучення причетних до ситуації учасників у процес обговорення, прийняття рішення чи розв'язання конфлікту задля формування порозуміння, досягнення консенсусу та/або формування ненасильницького середовища.

«Мирна школа» спрямована на формування наступних компетенцій:

- конструктивне вирішення конфліктів
- побудова та підтримка стосунків
- чутливість до багатоманіття та недискримінація
- саморефлексія та життестійкість.

Для розробки Моделі «Мирна школа» було використано чотири успішні методики з міжнародного та українського досвіду:

1. Методика «Відновна школа» – спрямована на формування партнерських стосунків та ефективною комунікації між педагогами, учнями та батьками і покликана сприяти якісному освітньому процесу за сучасних ризиків. Базується на принципах відновного підходу та пропонує загальношкільний підхід до впровадження відновних практик в шкільне життя.

2. Шкільна служба порозуміння – шкільна структура для професійного вирішення конфліктів і навчання конструктивним моде-

лям поведінки та комунікації, що працює за принципом «рівний – рівному» (про те, як створити таку структуру у своїй школі, дивіться у відео).

3. Методика «Стійкість» (Resilience) – спрямована на формування в учнів, педагогів та батьків здатності до позитивного, конструктивного опанування стресовою ситуацією через задіяння внутрішніх і зовнішніх ресурсів для підтримки своєї цілісності, повноцінного функціонування та рівноваги.

4. Підходи програми «Культура добросусідства» щодо формування розуміння та навичок мирного співіснування у культурному різноманітті, недискримінації та поваги до «Іншого» у нашому суспільстві загалом, та шкільному середовищі зокрема.

Впровадження програм відновного правосуддя (примирення) та розбудова «Мирної школи» передбачають у якості кінцевої мети створення безпечного середовища у закладі освіти, покращення взаємин, мікроклімату та упередження прояву негативних явищ (конфлікти, булінг, бойкотування), а отже формування нового типу мислення і стосунків. Поняття безпеки у закладах освіти є відносно новим для України, а її забезпечення виглядає натепер недолюбим та неефективним. В реальному житті безпеку в школі «забезпечує» представник технічного персоналу, який виконує ще й функції прибирання, а тому не може весь час перебувати на черговому місці. Тому заклад освіти є відносно відкритим з точки зору зовнішніх загроз (крадії, злочинці, педофіли, терористи та ін.). Крім вказаного, в умовах війни викрилися недоліки щодо архітектурної (статичної) та організаційної (технічної) безпеки: відсутність обладнаних бомбосховищ, резервуарів для питної води, туалетів, засобів для надання медичної допомоги, технічних засобів для вироблення світла, вентилявання приміщень, технологічних та дорожніх карт у вчителів та дітей, на випадок надзвичайної ситуації та ін.

У своєму дослідженні ми пов'язуємо це з відсутністю наукової бази та практичних розробок стосовно забезпечення поняття **динамічної безпеки** та її компонентів у сфері освіти. Питаннями динамічної безпеки займалися Г. Ліндерборг, Г. Йенсен, Д. Коваленко, Ж. Купманш, І. Яковець, Л. Кікас, О. Дука, О. Колб, С. Познишев, У. Стагеберг та ін., однак предметом їх досліджень була безпека виключно відносно в'язничної системи та служби пробації. Термін «динамічна безпека» (dynamic security) був введений в обіг (як наслідок масових безладів 70–80-х років у в'язницях

Великої Британії) у 1985 р. Яном Дунбаром, колишнім директором тюремної адміністрації Великої Британії, який став відомим завдяки впровадженню прогресивних ідей в роботу підпорядкованої йому служби. З його точки зору, динамічна безпека – це ситуації, коли «відносини і індивідуалізм поєднуються в запланованій (і корисній) діяльності, коли в установі як максимального, так і мінімального рівня безпеки результат складається в гнучкому і кращому порядку у в'язниці». Підкреслювалося, що основна увага має бути приділена ставленню до співробітників і засуджених як до індивідів, формуванню справедливих і ввічливих відносин «персонал – засуджений» [11]. За результатами аналізу літературних джерел, ми виявили суттєву прогалину щодо наукового обґрунтування поняття «динамічна безпека» та практичних розробок щодо її забезпечення у сфері освіти.

Поняття **динамічної безпеки** визначається нами як сукупність певного типу мислення, внутрішньої культури, особливостей взаємодії і стосунків, а також етичних норм у конкретному закладі. Динамічна безпека напряму залежить від людського фактору, а тому вимагає розробки та впровадження методик її формування, перегляду та оцінки.

Якщо статична (архітектурна) безпека забезпечується на етапі будівництва закладу освіти одноразово, то динамічна безпека будується та підтримується процесуально, тобто щодня. Це новий метод роботи, який відрізняється від звичної організації життєдіяльності школи чи іншого навчального закладу. Для того, щоб змінити внутрішню культуру, організація повинна працювати над формуванням нових практик та типу мислення щодня. Ми припускаємо, що хоча головна відповідальність за розвиток та зміни лежить на керівництві закладу освіти – культурні та світоглядні зміни відбуваються лише тоді, коли всі учасники беруть за них відповідальність на себе. Для більшості закладів освіти й сьогодні характерний авторитарний, директивний, вертикальний стиль управління та організації, що означає застрягання у «старих традиціях». В рамках такої організаційної моделі спілкування між педагогами та учнями найчастіше має односпрямований характер та націлене на підтримання порядку, надання інструкцій та офіційних вказівок щодо розпорядку (уроки, перерви, харчування, позакласна робота, домашнє завдання тощо).

Щоб сприяти впровадженню динамічної безпеки, необхідно здійснити відкритий моніторинг стосунків, мікроклімату, пере-

шкод та сприятливих факторів та відпрацювати на основі отриманої інформації нову філософію життєдіяльності закладу. Науково обґрунтовано, що динамічна безпека краще функціонує в умовах конструктивних взаємовідносин всередині закладу чи установи [12].

Основним інструментом запровадження динамічної безпеки є тренінги та «Сократичні дискусії». Ми припускаємо, що час на розробку моделі та її впровадження в конкретному закладі освіти буде скорочено за умови проведення спільних тренінгів за участі педагогів, представників адміністрації, батьків та учнів старших класів. Крім вказаного, останніх важливо долучити до розробки скринінгових опитувальників та анкет для вивчення стану дотримання динамічної безпеки в закладі, розподіливши таким чином загальну відповідальність.

Ми вказували раніше, що людський фактор (фактор помилки) є одним з факторів впливу на стан динамічної безпеки. Конкретна помилка, що здатна призвести до цілої низки негативних подій, може статися внаслідок структурно-організаційних факторів, таких як брак навчання, надмірне робоче навантаження, нечітко прописані процедури або неузгодженість пріоритетів. Таким чином, під час організації навчання з основ динамічної безпеки, варто спрямувати увагу на зниження кількості помилок, а також на зміні організаційних факторів, що можуть впливати на захист і безпеку. Поінформованість про ризики – це певний *спосіб мислення та ставлення* до аспектів захисту і безпеки. Окрім того, важливо мати спільне розуміння щодо конкретних функцій, пов'язаних з тим чи іншим ризиком. Досить часто різні співробітники мають різне розуміння «ризикових ситуацій» та ступеня їх серйозності. Оцінка й обговорення потенційних ризиків і загроз командою працівників закладу освіти із долученням батьків та учнів старших класів – необхідна вправа, що сприяє формуванню спільного бачення, розуміння потреб та пошуку ефективних підходів у сфері захисту і безпеки.

Висновки з проведеного дослідження. Здійснений в ході дослідження аналіз дозволив виявити високу кореляцію між відновними програмами та компонентами динамічної безпеки в закладах освіти, визначити роль та місце психологів у запровадженні її стандартів. Ми визначили динамічну безпеку як полікомпонентне поняття, що включає культурні, етичні, психологічні, соціальні аспекти та конкретні технологічні процеси. Динамічна безпека – це процесуальне

поняття, яке вимагає постійної роботи щодо розробки, підтримки та періодичної оцінки рівня її дотримання. Динамічна безпека – це філософія життєдіяльності закладу освіти зі сприятливими та безпечними умовами для кожного учасника. У своїх подальших дослідженнях ми плануємо розробити конкретні процедури, програми та тренінги з впровадження основ динамічної культури в закладах освіти, вплинувши на рівень загальної безпеки учасників освітнього процесу та безпеки в Україні.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Боброва О.М., Горова А.О., Землянська В.В., Прокопенко Н.М. Відновне правосуддя. Особливості впровадження процедур медіації: європейський досвід. Київ : Наш час, 2006. 164 с.
2. Буш Р.А., Фолджер Дж. Що може медіація. Трансформативний підхід до конфлікту. Київ : Видавець Захаренко В.А., 2007. 264 с.
3. Дубовик О.І. Теоретико-правові аспекти відновного правосуддя. *Право і громадянське суспільство. Науковий журнал*. 2015. № 2. С. 4–21. URL.: <http://lcslaw.knu.ua/index.php/arkhiv-nomeriv/2-11-2015/item/211-teoretyko-pravovi-aspekty-vidnovnoho-pravosuddya-dubovyk-o-i>
4. Наказ Міністерства освіти і науки України від 01.11.2019 № 1368 «Про проведення експерименту всеукраїнського рівня за темою «Формування гуманістичних відносин між учасниками освітнього процесу шляхом впровадження моделі «Мирна школа» на 2019–2022 роки». URL: <https://drive.google.com/file/d/1CjIEkXNOyv20QTIPobkAEb0ct2pCKtFn/view>
5. Райт М. Відновне правосуддя – шлях до справедливості. Симпозіум. Київ : Видавець Захаренко В.А., 2007. 304 с.
6. Реконструкція зв'язків в громаді – медіація і відновне правосуддя в Європі / Ерстен І. та ін. Київ : Видавець Захаренко В.А., 2008. 184 с.
7. Соціально-педагогічна та психологічна допомога сім'ям з дітьми в період військового конфлікту : навч.-метод. посіб. / В. Л. Андрєєнкова та ін. ; за ред. К.Б. Левченко, В.Г. Панок, І.М. Трубавіна. Київ : Агентство Україна, 2015. 176 с.
8. Створення системи служб порозуміння для впровадження медіації за принципом «рівний-рівному/рівна-рівній» та вирішення конфліктів мирним шляхом у закладах освіти: навч.-метод. посіб. / Л. Л. Адамчук та ін. Київ : ФОП Нічога С.О., 2018. 174 с.
9. Технології психосоціальної допомоги дітям і сім'ям, що опинились у складних життєвих обставинах внаслідок військових дій (з досвіду роботи) / авт. кол: В.В. Байдик, Ю.С. Бондарук, Ю.П. Гопкало, Т.Б. Гніда, І.О. Корнієнко, Н.В. Лунченко, Ю. А. Луценко, Р. А. Мороз, І.І. Ткачук; за наук. ред. В.Г. Панка, І.І. Ткачук. Київ : Ніка-Центр, 2021. 118 с.
10. Bush R.A.B. Between two worlds: The shift from individual to group responsibility in the law of causation of injury. *University of California Los Angeles Law Review*. 1986, No 33(6). P. 1473–1563
11. Dynamic Security: The Democratic Therapeutic Community in Prison / Edited by Michael Parker. London: Jessica Kingsley Publishers. 2006. P. 233–234.
12. Dynamic Security Training Handbook. EPTA Special Interest Group. 2021. 23 p. URL.: <https://digiriiul.sisekaitse.ee/bitstream/handle/123456789/2817/Dynamic%20Security%20Training%20Handbook.pdf?sequence=1&isAllowed=y>